

В.С. Резнік,
канд. соціол. наук
V.S. Reznik,
Candidate of Sociol. Sci.

СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ НОСІВ ЛЕГІТИМНОСТІ І НЕЛЕГІТИМНОСТІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Abstract. The article presents the results of an attempt to carry out the empiric analysis of a socio-structural localization of carriers of a social legitimacy of the private property in the means of production in the contemporary Ukrainian society. The statistically significant connections of the inclination of respondents to legitimate or delegitimate the private property with their positioning in the limits of the economic, demographic, and regional dimensions of a social structure are revealed.

Одним із наслідків реінституціоналізації приватної власності в Україні стала кардинальна диференціація її соціально-економічного середовища. Ця диференціація знайшла свій вияв передусім у соціальній стратифікації сучасного українського суспільства за критерієм якості життя. Відтак з'явилися потенційні передумови соціальної поляризації, напруженості та конфліктності. З огляду на ці ризики соціальної дестабілізації, актуальною загальносоціальною проблемою слід вважати соціальну легітимацію приватної власності на чинники виробництва, тобто формування її легітимності за умов далеко неоднозначних соціально-структурних наслідків приватновласницьких відносин. Адже легітимність приватної власності – свого роду одна із соціальних заборук її недоторканості та громадянської злагоди в суспільстві.

На підставі аналізу останніх досліджень даної соціально-проблемної ситуації було визначено актуальну наукову проблему – суперечність між (1) соціальною актуальністю стану легітимності/нелегітимності приватної власності як чинника інтеграції/деінтеграції соціальної структури сучасного українського суспільства, (2) дефіцитом знання соціально зумовлених, соціокультурних та соціоструктурних особливостей, шляхів і засобів відповідної легітимації/делегітимації і (3) наявністю наукових передумов для подолання цього дефіциту [1, с. 129–130]. Серед низки завдань, що їх реалізація сприяла б розв'язанню цієї наукової проблеми, було передбачено дослідження соціально-структурних особливостей легітимності приватної власності як чинника соціальної інтеграції [1, с. 130]. Тому завдання цієї статті становить спроба експлораторного емпіричного аналізу соціально-структурної локалізації носіїв легітимності приватної власності на чинники виробництва в сучасному українському суспільстві*.

* У статті оприлюднюються результати первинного аналізу масиву соціологічних даних загальнонаціонального репрезентативного омнібуса “Громадська думка в Україні – 2006”, проведеного методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2006 р. (координатор проекту – О. Стегній). Вибірка N=1800 пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва. При опрацюванні використано можливості програмних пакетів OCA для Windows та SPSS v. 13.0.

Знарядями цього аналізу виступатимуть:

1) показники доходу, вербальної самооцінки матеріального становища, основного заняття, віку, регіону, що відбивають певною мірою локалізацію респондентів у межах відповідно до економічного, демографічного, регіонального вимірів соціальної структури сучасного українського суспільства;

2) адитивний індекс соціальної легітимності приватної власності на чинники виробництва та класифікація (кластери) респондентів за відповідними легітимаційними та делегітимаційними атитюдями. (Теоретичне та методологічне обґрунтування, емпіричну та операціональну інтерпретацію, побудову і тестування, визначення критеріїв тлумачення значень, статистичну оцінку значущості взаємозв'язків даних показників здійснено у попередніх статтях [2], [3] та [4].)

Тут варто зазначити, що значення усередненого адитивного індексу легітимності I варіюються у межах від 1 до 5. За умови, що $1 \leq I < 2$, наявний низький рівень соціальної легітимності приватної власності. При $2 \leq I < 3$ є підстави констатувати знижений рівень відповідної легітимності. Коли $I = 3$, можна вести мову про середній рівень легітимності. У випадку, коли $3 \leq I < 4$, наявний підвищений рівень легітимності. А при $4 < I \leq 5$ слід констатувати високий рівень легітимності.

Наприклад, варіація значень усередненого адитивного індексу легітимності за позиціями (кластерами) класифікаційної (кластерної) змінної має такий вигляд:

- кластер 1 “Ті, що не визначилися” (33,0% загальної вибірки): $I = 3,01$;
- кластер 2 “Носії легітимності” (19,2% загальної вибірки): $I = 4,06$;
- кластер 3 “Носії нелегітимності” (26,1% загальної вибірки): $I = 1,56$;
- кластер 4 “Носії часткової легітимності/нелегітимності” (20,9% загальної вибірки): $I = 2,67$.

Отже, слід проаналізувати ймовірні зв'язки обох показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності на чинники виробництва із різними видами локалізації респондентів у межах соціальної структури українського суспільства, що трансформується. Варто виходити з того, що економічна, демографічна, освітня та регіональна локалізація респондентів опосередковано відбиває специфіку реальних умов життєдіяльності відповідних соціальних категорій та спільнот. Залежно від місця цієї локалізації люди мають доступ до певної частки цінних дефіцитних ресурсів, володіють певною часткою соціального капіталу. Відтак їм властиве власне бачення місця та ролі приватної власності у житті суспільства. Адже саме приватна власність на чинники виробництва є головним підґрунтям наявного прийняттого/неприйняттого для них соціального розподілу зазначених цінних ресурсів. Як наслідок, у людей можуть переважати позитивні/негативні оцінки ролі приватної власності у конституюванні соціального порядку. Своєю чергою, ця налаштованість може відбитися на їх схильності легітимувати/делегітимувати приватну власність на чинники виробництва.

Передусім варто звернути увагу на залежність відповідної легітимації/делегітимації від соціально-економічного розшарування суспільства (див. табл. 1 та 2).

Між соціально-економічними показниками та індексом легітимності/нелегітимності існує прямий зв'язок: їх зростання або спадання взаємопов'язане. Причому

Таблиця 1

Залежність середніх значень адитивного індексу легітимності приватної власності від соціально-економічних показників, М, %

Змінні	% за вибіркою N=1800	Адитивний індекс легітимності, М
Розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) респондента за останній місяць у гривнях		
До 500	60,4	2,60
Від 507 до 1000	29,9	2,89
Від 1030 до 1500	6,1	3,04
Від 1520 до 9000	3,6	3,29
Сукупний дохід на одного члена сім'ї респондента за останній місяць у гривнях		
До 500	64,9	2,65
Від 510 до 1000	26,5	2,83
Від 1050 до 1500	4,9	3,15
Від 1512 до 7000	3,7	3,20
Вербальна оцінка респондентом матеріального становища своєї сім'ї		
Нижче за середнє (бідне, злиденне)	58,0	2,62
Середнє	39,3	2,94
Вище за середнє, заможне	2,7	3,23

Таблиця 2

Середні та відсоткові значення соціально-економічних показників у межах кластерів, М, %

Змінні	Кластери				Загалом
	1	2	3	4	
	N= 594	N= 345	N= 470	N= 376	
Розмір заробітної плати (стипендії, пенсії) респондента за останній місяць (грн), М	548	753	485	617	584
Сукупний дохід на одного члена сім'ї респондента за останній місяць (грн), М	529	725	497	590	571
Потреба родини респондента у грошах в розрахунку на одну особу за місяць, щоб жити за власними вподобаннями, нормально (грн), М	1457	1787	1293	1629	1514
Оцінка респондентом матеріального рівня життя власної сім'ї у балах від 0 (найнижчий) до 10 (найвищий), М	3,5	4,2	3,2	3,8	3,6
Вербальна оцінка респондентом матеріального становища своєї сім'ї, %:					
Нижче за середнє (бідне, злиденне)	57,1	45,2	70,4	55,6	58,0
Середнє	40,4	49,3	27,9	42,6	39,3
Вище за середнє, заможне	2,5	5,5	1,7	1,9	2,7

варіація значень індексу наявна у межах, що їх можна інтерпретувати як помірковану міру нелегітимності та помірковану міру легітимності.

Заслуговує на увагу й частковий збіг своєрідних “рейтингів” кластерів за величиною значень адитивного індексу легітимності приватної власності, з одного боку (див. вище), та за величиною значень соціально-економічних показників у їх межах – з іншого (див. табл. 2). В обох випадках для кластера 2 “Носії легітимності” характерні найвищі значення середніх, а для кластера 3 “Носії нелегітимності” – найнижчі. Іншими словами, найвища міра легітимації пов’язана з найвищими значеннями соціально-економічних змінних і навпаки.

Стан нелегітимності приватної власності, ґрунтований на економічній поляризації, є потенційним чинником дезорганізації економіки та соціальної дестабілізації суспільства. Він може зумовити прагнення малозабезпечених (неіснуючих) до компенсування або реалізації своїх соціально-економічних інтересів через: 1) кримінальні злочини проти приватної власності; 2) підтримку політичних сил, що виступають за призупинення приватизації, реприватизацію або й більше – націоналізацію приватизованої власності; 3) політичну активність, спрямовану на частковий/повний демонтаж інституціональних підвалин приватновласницьких відносин. Натомість власники для запобігання подібним реальним та потенційним загрозам своїм інтересам вже вдаються, наприклад, до: 1) приватизації у її латентному (тіньовому) форматі; 2) несплати податків (подекуди із використанням режиму вільних економічних зон), приховування та викачування прибутків в офшорні зони; 3) лобіювання своїх інтересів шляхом корупційних діянь (інколи навіть шляхом підкупу окремих фракцій парламенту); 4) безоглядно жорстокої та безкомпромісної боротьби за представницькі та парламентські мандати, за формування підконтрольних місцевих самоврядних, регіональних владних та національних урядових структур, за посаду глави держави; 5) принагідного застосування безвідмовної та перевіреної часом “зброї” – інформаційно-психологічного стимулювання мовних, етнічних, конфесійних, регіональних, соціально-економічних, соціокультурних, цивілізаційних, воєно-історичних та геополітичних фобій.

Водночас дієвим чинником гарантування недоторканності приватної власності, поряд із правом, силовими ресурсами та владою, могла б стати її соціально-економічна ефективність у масштабах усього суспільства. Це найбільшою мірою сприяло б формуванню переконаності громадськості або, щонайменше, більшої її частини у необхідності наявності приватних власників чинників виробництва, у соціальній виправданості їх виняткового статусу та наявності в них статку. Для цього власникам потрібно лише відповідати повсякденним уявленням пересічних громадян про соціальну справедливість. Наприклад, старатися “віддавати Богу – Богове, кесарю – кесареве, слюсарю – слюсареве”. Тобто бути в злагоді з традиційною мораллю (що має в нашому суспільстві певне християнське підґрунтя) та державою (зокрема, з її інтересами та вимогами фіскальних органів), не виходити дуже далеко з формату

*Норма Нового Заповіту, що трансформувалася у народну приказку. З-поміж інших приказок, що відбивають зміст неофіційних конвенційних засад ділового співіснування у нашому суспільстві, успадкованих із часів “пізнього застою”, можна навести такі: “сам живи і дай [можливість] жити іншим”, “окрім таблиці множення, слід знати також таблицю ділення” і т.п. Цілком імовірно, що пересічні люди оцінюють сучасних приватних власників крізь призму саме цих неформальних норм.

еквівалентного обміну при взаємодії із найманими працівниками та іншими економічними контрагентами.

Інші види соціальної неоднорідності суспільства теж можуть ускладнювати можливості ціннісного, соціального консенсусу з приводу приватної власності, сприяти дефіциту її легітимності. Тут дається взнаки навіть розшарування людей за ознаками їхнього основного заняття (див. табл. 3).

Таблиця 3

Зв'язок показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності та показника основного заняття опитаних, М, %

Основне заняття	Аддитивний індекс легітимності, М	Кластери				Загалом N=1785
		1	2	3	4	
		N=594	N=345	N=470	N=376	
Особи, що працюють за наймом на постійній роботі	2,86	43,3	48,1	35,7	50,3	43,7
Особи, що періодично працюють за контрактами, трудовими угодами, неповний робочий день	2,96	3,0	4,9	2,8	4,0	3,5
Зайняті приватним підприємництвом, бізнесом, фермерством, індивідуальною трудовою діяльністю	3,29	3,0	8,7	1,3	4,0	3,9
Здобувачі середньої та вищої професійної освіти	3,15	4,2	7,8	2,1	6,9	4,9
Пенсіонери (за віком, інвалідністю)	2,37	23,9	13,6	44,3	23,4	27,2
Особи, що зайняті домашнім господарством або перебувають у відпустці з догляду за дитиною	3,01	6,1	6,7	3,4	4,8	5,2
Особи, що тимчасово не працюють, безробітні	2,68	11,4	6,1	8,1	5,9	8,3
Інше	3,04	2,0	2,0	1,1	0,5	1,5
Важко відповісти	3,04	3,0	2,0	1,3	0,3	1,8

На схильності опитаних легітимувати/делегітимувати приватну власність відчутно позначився рід їхньої діяльності (занять). Імовірно, соціальна успішність підприємців, бізнесменів, фермерів та самозайнятих, сподівання на переваги професійної освіти її здобувачів, відносно благополуччя домогосподарів та працівників – риси, які здебільшого характерні для носіїв легітимності, тоді як соціальна безперспективність перебування на пенсії та безробіття – для носіїв нелегітимності.

За статистично значимими відмінностями відсотків вибору окремих альтернатив у межах шкал показників основного заняття та статусу зайнятості простежуються й відмінності кластерів. Зокрема, близько половини носіїв повної (кластер 2) та обмеженої (кластер 4) легітимності становлять наймані працівники, натомість серед носіїв повної нелегітимності (кластер 3) однозначну більшість становлять пенсіонери та особи, що не працюють. Тому, ймовірно, для соціальної легітимації приватної власності зовсім не обов'язково її ділити між усіма громадянами порівну або цілком передавати державі. Позаяк у даному випадку “антагонізму між працею і капіталом” не спостережено, цілком достатнім чинником зазначеної легітимації могло б стати

суттєве зниження наявного рівня безробіття працездатних одночасно із підвищенням соціального захисту непрацездатних. Утім, вікова структура кластерів показує, що проблема соціальної легітимації приватної власності найімовірніше незабаром розв'яжеться сама по собі, біологічним шляхом – через неминучий природний відхід із життя близько половини носіїв нелегітимності похилого віку з огляду на недостатньо сприятливі для їх повноцінного життя соціально-економічні умови (див. табл. 4).

Таблиця 4

Зв'язок показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності та показника віку, М, %

Вік	Адитивний індекс легітимності, М	Кластери				Загалом N=1800
		1	2	3	4	
		N=594	N=345	N=470	N=376	
Респонденти віком до 30 років	3,07	23,2	33,9	14,0	19,1	22,0
Респонденти віком 30–54 років	2,84	46,6	49,3	36,6	51,3	45,5
Респонденти віком 55 років і старші	2,44	30,1	16,8	49,4	29,5	32,5

Можлива загалом традиційна інтерпретація тенденції зниження рівня легітимації приватної власності мірою зростання значень віку респондентів. Макро- та мікроекономічна соціалізація людей старшого віку відбувалася за умов командно-адміністративної економіки, абсолютного домінування державної (колективної) власності на чинники виробництва та відповідної комуністичної ідеології. Тому вони, зважаючи на свої не цілком придатні за нових умов життєвий досвід, навички, технології, зв'язки та інші складові девальвованого соціального капіталу, переважно із відразою ставляться до приватної власності на засоби виробництва і не схильні легітимізувати її. Адже насамперед приватна власність (а не інші особисті досягнення, належність до колишньої номенклатури тощо) зараз зазвичай визначає становище та можливості людини в суспільстві. Натомість особи молодших вікових категорій набували свої макро- та мікроекономічні погляди (навичок життєдіяльності) за умов занепаду командно-адміністративної системи та функціонування перехідної ринкової економіки, і тому їм у цьому ж випадку властива переважно позиція легітимації.

Схильність респондентів до легітимації/делегітимації приватної власності певною мірою пов'язана із чинником освіти (див. табл. 5).

У міру підвищення рівня освіти (а відтак – і рівня соціального капіталу, конкурентоспроможності та адаптивності у мінливому ринковому соціально-економічному просторі) люди дедалі більше виявляють себе як суб'єкти легітимації приватної власності як атрибута ринкової економіки. І навпаки – чим нижчий рівень освіти й більш звужені життєві можливості та перспективи за умов ринкової економіки (на відміну від набагато більш егалітарного колишнього радянського суспільства), тим імовірніша суб'єктивна позиція делегітимації.

* “Чим вища освіта, тим нижча зарплата” (слова персонажа одного з радянських фільмів).

Таблиця 5

Зв'язок показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності та показника освіти, М, %

Освіта	Адитивний індекс легітимності, М	Кластери				Загалом N=1800
		1	2	3	4	
		N=594	N=345	N=470	N=376	
Початкова, неповна середня	2,52	26,3	17,4	34,7	14,1	24,2
Середня загальна	2,75	21,2	16,8	18,1	20,7	19,4
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	2,81	26,4	27,0	24,7	26,1	26,0
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	2,89	13,5	19,1	11,5	17,6	14,9
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	2,94	12,6	19,7	11,1	21,5	15,5

Легітимація та делегітимація приватної власності на чинники виробництва певною мірою зумовлена соціально-географічно (див. табл. 6).

Таблиця 6

Зв'язок показників стану легітимності/нелегітимності приватної власності та соціально-регіонального показника, М, %

Регіон України*	Адитивний індекс легітимності, М	Кластери				Загалом N=1800
		1	2	3	4	
		N=594	N=345	N=470	N=376	
Захід	3,06	28,5	30,7	12,6	14,1	21,8
Центр	2,71	26,4	26,4	30,0	25,0	26,9
Південь	2,78	16,2	15,1	15,1	13,6	15,1
Схід	2,61	29,0	27,8	42,3	47,3	36,3

* Захід – Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Волинська, Рівненська та Хмельницька області; Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Чернігівська, Черкаська, Полтавська і Кіровоградська області та м. Київ; Південь – Одеська, Миколаївська і Херсонська області та АР Крим; Схід – Сумська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області.

Жителі Заходу України, що вирізняються найнижчими значеннями середніх грошових показників (зарплати (стипендії, пенсії), сукупного доходу на одного члена сім'ї та потреби родини в грошах у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за їхніми власними уявленнями, нормально) з-поміж жителів усіх регіонів, найбільшою мірою не схильні до делегітимації приватної власності. Це певною мірою суперечить тенденції, що була констатована за підсумком аналізу табл. 1 і 2 (йшлося про прямий зв'язок між варіаціями соціально-економічних показників, з одного боку, та показників соціальної легітимності приватної власності – з іншого). Можливі три різні пояснення цього моменту. Перше: через історичні обставини на Заході України ринкова економіка та приватна власність повноцінно функціонували

до 1939 р., а на територіях Центру, Сходу та Півдня – лише до 1917 р. Розрив між поколінням людей, що жили у минулому та живуть тепер за умов існування приватної власності, у Західному регіоні набагато менший, ніж у межах решти регіонів. Тому на Заході легітимність має певною мірою залишковий (від дорадянського періоду) характер. Друге пояснення: певну роль у виникненні цієї регіональної відмінності відіграв також соціобіологічний чинник політичної природи. Популяція носіїв легітимності приватної власності на території Української РСР міжвоєнного періоду (у нашому випадку – Центральний, Південний та Східний регіони) у ХХ ст. зазнала непоправних втрат у ході геноциду під час Голодомору 1932–1933 рр., а також масових репресій другої половини 1930-х рр. Проте дана популяція у межах населення західних територій України, що перебували між Першою та Другою світовими війнами у складі східноєвропейських держав, таких втрат не зазнала і, радше, навіть приросла чисельно. Третє пояснення: дається взнаки соціокультурне тяжіння Західного регіону України до західноєвропейської цивілізації, що зумовлено географічним чинником. Регіональна структура кластерів загалом підтверджує все сказане вище з приводу відповідних чинників у контексті аналізу значень індексу легітимності/нелегітимності. Тим паче, що, попри статистично значимі відмінності відсотків у межах кластерів, неочікувано великих диспропорцій між ними, з одного боку, і відповідними відсотками у межах загальної вибірки – з іншого, немає.

Підсумовуючи, варто зазначити таке. Проаналізовані зв'язки показників стану соціальної легітимності приватної власності на чинники виробництва із показниками різних видів локалізації респондентів у межах соціальної структури сучасного українського суспільства є статистично значущими*. Таким чином, носії соціальної легітимності та нелегітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві справді мають певною мірою відмінні соціально-структурні локалізації в економічних, віковому, освітньому та регіональному вимірах. Проте встановлені варіації схильності до відповідної легітимації або делегітимації мають не остаточний, а, швидше, гіпотетичний характер. По-перше, потенційна нестабільність прихована у наявності значного відсотка респондентів із невизначеними позиціями (кластер 1). Від їх самовизначення залежать перспективи соціальної легітимації/делегітимації приватної власності. По-друге, отримані результати потребують підтвердження

* Результати застосування тесту χ^2 засвідчили наявність зв'язків між змінною кластерного групування, з одного боку, та змінною “Вербальна оцінка респондентом матеріального становища своєї сім'ї” (табл. 2), показником основного заняття опитаних (табл. 3), показником віку респондентів (табл. 4), показником їхньої освіти (табл. 5) та соціально-регіональним (табл. 6) показниками – з іншого. В усіх зазначених випадках отримані відносно великі значення критерію χ^2 за статистичної значущості на рівні $p < 0,001$.

Натомість результати застосування однофакторного дисперсійного аналізу показали наявність варіації та статистичну значущість на рівні $p < 0,001$ таких відмінностей:

- 1) середніх значень адитивного індексу соціальної легітимності приватної власності у межах градацій змінної соціально-економічних показників (табл. 1), показника основного заняття опитаних (табл. 3), показників віку (табл. 4), освіти (табл. 5), соціально-регіонального показника (табл. 6);
- 2) середніх значень соціально-економічних показників (табл. 2) у межах кластерів.

У переважній більшості випадків зазначена вище статистична значущість була підтверджена результатами застосування методів множинних порівнянь, що не припускають рівності дисперсій метричної змінної (SPSS: Equal Variances Not Assumed – Tamhane's T2, Dunnett's T3, Games-Howell, Dunnett's C).

або спростування шляхом застосування інших методів статистичного аналізу. По-третє, у даній статті розглядався вплив на процес легітимації/делегітимації лише чинників соціальної статистики (структури) суспільства. Імовірно, що за умов трансформації суспільства не менш дієвими у даному плані є також чинники його соціальної динаміки (соціальні практики, поведінка) та культури (зокрема, соціальні ідеології). Відтак необхідно дослідити ймовірний вплив зазначених чинників. Це й становитиме перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

-
1. *Резнік В.* Приватна власність крізь призму соціологічного інституціоналізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 119–131.
 2. *Резнік В.* Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 70–102.
 3. *Резнік В.* Соціальна легітимність приватної власності: спроба побудови адитивного індексу // Український соціум. – 2007. – № 2. – С. 62–73.
 4. *Резнік В.* Структура та носії соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал в сучасному українському суспільстві // Український соціум. – 2007. – № 3. – С. 91–99.